

Cursus: Filosofie in de Middeleeuwen – startschot voor de Moderne

Academisch jaar 2017/2018

l) Inleiding

1) Toekomst is gebouwd op herkomst

De **Middeleeuwen** liggen – zoals het woord reeds zegt – **in het midden**. Maar: **in het midden waarvan?**

In ons **spontane begrijpen** zijn de middeleeuwen een tijdperk dat wij vanuit ons perspectief in ieder geval **achter ons hebben gelaten**. In het intuïtieve aanvoelen van veel mensen zijn de middeleeuwen ook de periode die wij in verband brengen met allerlei gebeurtenissen die veel schaduwzijden van onze geschiedenis heeft gezien, zoals inquisitie, folter en heksenprocessen. Daarom spreken wij ook vandaag nog veelvuldig van **de ‘donkere’ middeleeuwen**. Wil men deze beeldspraak verder uitweiden, dan is de mensheid – en met ‘mensheid’ bedoelen wij dan in eerste instantie ‘Europa’ – vanuit de Grieks-Romeinse beschaving van de oudheid op een gegeven moment overgegaan naar de duisternis van een ander tijdperk. **Dit tijdperk duurde ongeveer 1000 jaar**, voordat de mensheid weer ontwaakte en het nieuwe licht van de moderniteit tegemoet trad, met als hoogtepunt het bereiken van de ‘Verlichting’. Zij is sinds de laatste 200 jaar haar zegetocht aangetreden, om de gehele mensheid – waarbij wij nu inderdaad alle continenten bedoelen – haar ‘licht’ te brengen.

Deze ‘**licht-metafoor**’ is kennelijk een beproefd hulpmiddel om ons in het eigen standpunt van het nu te oriënteren en alvast een enigszins verborgen waardeoordeel te geven over vervlogen tijden, in het bijzonder de Middeleeuwen. Want – en dat is het antwoord op de eerste vraag: in welk ‘midden’ liggen de Middeleeuwen – **de naamgeving van alle tijdsvakken en geschiedenisperioden is uiteraard een uitvinding van ons mensen van nu**. Vanaf de 19^e eeuw hebben wij de vergelijkende geschiedeniswetenschappen ontwikkeld en door het ontdekken en verzamelen van documenten en archeologische vondsten een steeds nauwkeuriger beeld gekregen van de geschiedenis van de mensheid. **De mensen uit de ‘Middeleeuwen’ wisten uiteraard niet, dat zij in de ‘Middeleeuwen’ leefden**. De ‘middeleeuwse mens’ is een titel die wij hen hebben gegeven. Vanuit hun eigen standpunt waren zij noch antiek noch middeleeuws noch modern, maar enkel degenen die als op dat moment laatsten van een lange reeks van generaties bezig waren met hun aardse pelgrimstocht.

Met dit begrip van ‘**aardse pelgrimstocht**’ hebben wij nu reeds een eerste kenmerk aangeven van een levensgevoel van de mensen in de Middeleeuwen. Daarom moeten wij dan nu eerst zien **om welke periode het in de geschiedenis van de mensheid het eigenlijk gaat wanneer wij over de ‘Middeleeuwen’ spreken**. Voor zover wij daarbij **de filosofie** met een woord van Hegel begrijpen als ‘**de tijd in haar gedachten**’ volgt het filosofisch denken de indelingen die de geschiedschrijving aan het verloop van de historie heeft gegeven. Daarbij vormen de laatste 500 jaren en in

het bijzonder de laatste 200 jaren tot heden een bijzonderheid omdat dit tot nu toe laatste tijdsbestek reeds zeer vele en uiteenlopende historische en filosofische ontwikkelingen heeft gekend. De gedachtestromingen die het hedendaagse leven grotendeels bepalen zijn na de 'middeleeuwen' ontstaan en hebben veelal in de 19^e eeuw hun uitgangspunt (cf. liberalisme, communisme, socialisme, existentialisme, evolutie, acceleratie, etc.)

Een voorbeeld: De boer ontwaakt..

“In de afgelopen 500 jaren heeft de mensheid een fenomenale groei van macht gekend. De ontwikkeling verliep zo razend snel en was zo alomvattend, als geen enkele periode daarvoor. Wanneer een Spaanse boer rond het jaar 1000 zou zijn ingeslapen en een kleine 500 jaar later door het lawaai van de zeelieden, die met Christoph Columbus de drie zeilschepen Santa Maria, Nina en Pinta instapten, gewekt zou worden, dan zou de wereld in de tussentijd nauwelijks veranderd zijn. De boer had wellicht enkele veranderingen opgemerkt, sommige gebruiken waren anders en het een of ander gereedschap was veranderd, maar al met al had hij zich thuis gevoeld. Wanneer echter één van de matrozen van Christoph Columbus in slaap zou zijn gevallen en vandaag door het rinkelen van een smart-phone gewekt zou worden, dan zou hij letterlijk de wereld niet meer begrijpen: ‘Ben ik in de hemel’, zou hij zich kunnen afvragen. ‘Of is dit de hel?’” (Yuval Noah Harari, Eine kurze Geschichte der Menschheit, Pantheon-uitgeverij, München 2015)

2) De Indeling van historische tijdperken

Oudheid:

Vroege oudheid (ca. 600 – 399 v. Chr.)
Klassieke oudheid (4^e en 3^e eeuw v. Chr.)
Late oudheid (2^e eeuw v. Chr. – 2^e eeuw n. Chr.)
Kerkvadertijdperk (2^e eeuw n. Chr. – 5^e eeuw n. Chr.)

Middeleeuwen:

Vroege Middeleeuwen (5^e eeuw – 11^e eeuw n. Chr.)
Hoge Middeleeuwen (12^e en 13^e eeuw n. Chr.)
Late Middeleeuwen (14^e en 15^e eeuw n. Chr.)

Nieuwe Tijd:

Renaissance (15^e en 16^e eeuw n. Chr.)
Verlichting (17^e en 18^e eeuw n. Chr.)
Filosofie van de 19^e eeuw
Filosofie van de 20^e en 21^e eeuw

3) 1000 jaren Westerse filosofie: plaatsen en tijden

Hoewel de Griekse filosofen uit de oudheid niet allen uit Griekenland afkomstig waren, was toch het Grieks hun moedertaal. Immers, het 'Magna Graeca' van de 5^e tot 3^e eeuw v. Chr. omvatte ook gebieden en steden in Zuid-Italië, Sicilië en op andere plaatsen in het Middellandse zeegebied. Desalniettemin ondervindt ook de filosofie een zekere **urbanisering**. Athene wordt het middelpunt van het filosofisch denken en onderzoek. Daar ontstaan de scholen van Plato (Academie), van Aristoteles (Lyceum) en van de Stoa (Zenon), als ook van de Cynici (Antisthenes) en van Epicurus. In de stad - daar waar over het algemeen het leven en de handel plaatsvindt - daar wordt nu ook gedebatteerd en gedialogiseerd. Socrates als exponent van deze nieuwe methode gaat met de gewone mensen in gesprek en acht hun argumenten hoog genoeg om iets bij te dragen aan de 'waarheidsvinding'.

De beslissende verandering gebeurt met de uitbreiding van het Imperium Romanum. Rome assimileert en verspreidt de Griekse filosofie in het hele Imperium. Aangekomen in een stad die een wereldrijk regeert (Rome), wordt Griekse filosofie tot een gemeengoed: 'Wanneer jullie burgers willen zijn, dan moeten jullie ook weten wat dat betekent. Jullie moeten streven naar vrijheid en rechtvaardigheid in een staat die door wetten geregeld een 'rechtsstaat' wil zijn.' - **De Grieken hebben weliswaar de filosofie ontworpen en bedacht, maar de Romeinen hebben haar verspreid en in de wereld gerealiseerd.** Zij waren de katalysatoren van de Griekse filosofie op vele andere plaatsen in hun Rijk, in Antiochië, in Alexandrië, in Pergamon en niet op de laatste plaats in Rome zelf.

Wanneer in de 1^e eeuw n. Chr. een nieuwe religie, het christendom, het wereldtoneel betreedt, is er reeds een algehele mentaliteit gegroeid die door rationaliteit, door het zoeken naar het beste individuele en communautaire leven, als ook door een vaste rechtsorde gekenmerkt is. Het optreden van Paulus op de Areopaag in Athene (vgl. Hand. 17,....) is daar een zeer sprekend voorbeeld van. In de eerste eeuwen n. Chr. zal de christelijke verkondiging aansluiting zoeken bij de vraagstellingen van de Griekse filosofie (ontstaan van de wereld; doel van het leven; leven na de dood etc.); zij zal bij de formulering en fixering van haar leer dankbaar gebruik maken van het begrippeninstrumentarium, dat de filosofie reeds had ontwikkeld; en zij zal als de 'ware filosofie' de dialoog zoeken met Joodse en heidense denkers (vgl. Justinus: Dialoog met Trypho; dialoog met de keizer).

Na het edict van Milaan (313 n. Chr.) dat de godsdienstvrijheid voor het christendom bracht, zullen filosofie en christendom vooral via de stroming van het Neoplatonisme met elkaar verbonden blijven, maar aan het einde van de 5^e en het begin van de 6^e eeuw n. Chr. zal, gekenmerkt door politiek en sociale keerpunten, de periode in de wereldgeschiedenis voorbij gaan die wij de oudheid noemen. Een nieuw tijdsbestek begint, dat eveneens ongeveer 1000 jaar zal beslaan: **de 'Middeleeuwen'**.

De **keerpunten** die de overgang markeren zijn historische gebeurtenissen die een nieuw tijdperk inluiden:

- 476 n. Chr.: de laatste West-Romeinse keizer treedt af: einde van het West-Romeinse keizerrijk; in het Oosten zal dit nog als Byzantijns Rijk voortbestaan tot aan de val van Konstantinopel in het jaar 1453 n. Chr.
- 496 n. Chr.: De Frankische koning Clovis ontvangt in Reims het christelijke doopsel: vanaf die tijd begint een (langzaam) voortschrijdende kerstening van de Germaanse volkeren;
- 529 n. Chr.: op last van keizer Justinianus wordt in Athene de Platoonse Academie gesloten;
- 529 n. Chr. Benedictus van Nursia sticht in Monte Cassino (Italië) het eerste Benedictijnerklooster en markeert door de gelijktijdige sluiting van de Academie te Athene (zie boven) als het ware symbolisch de overgang van de (heidense) filosofie naar de christelijke theologie.

Keerpunten aan het einde van de Middeleeuwen:

- ca. 1450: uitvinding van de boekdrukkunst
- 1453: val van Konstantinopel (einde van het Oost-Romeinse Rijk)
- 1492: ontdekking van Amerika door Christoph Columbus
- 1517: begin van de Reformatie
- **Conclusies:**
 - o De keerpunten van de oudheid naar de middeleeuwen zijn politiek en godsdienstig;
 - o De keerpunten van de middeleeuwen naar de moderne zijn ook politiek en godsdienstig, maar tevens technisch-wetenschappelijk

De 'denkwereld van de Middeleeuwen – een andere benadering

- **3 benaderingen van de werkelijkheid:**
 - 1) **heteronomie:** de menselijke werkelijkheid wordt door een andere (heteros), hogere werkelijkheid (God) bepaald; God is in de hemel en daar ligt ook het doel van de mensen; > **'Middeleeuwen'**
 - 2) **autonomie:** wijst axioma van de 'Hinterwelt' (Nietzsche) af; wereld heeft haar eigen wetten en daar hoort ook de mens bij;
 - 3) **theonomie:** God bepaalt direct (via openbaring) alle werkelijkheid

Denk- en leefpatronen in de Middeleeuwen

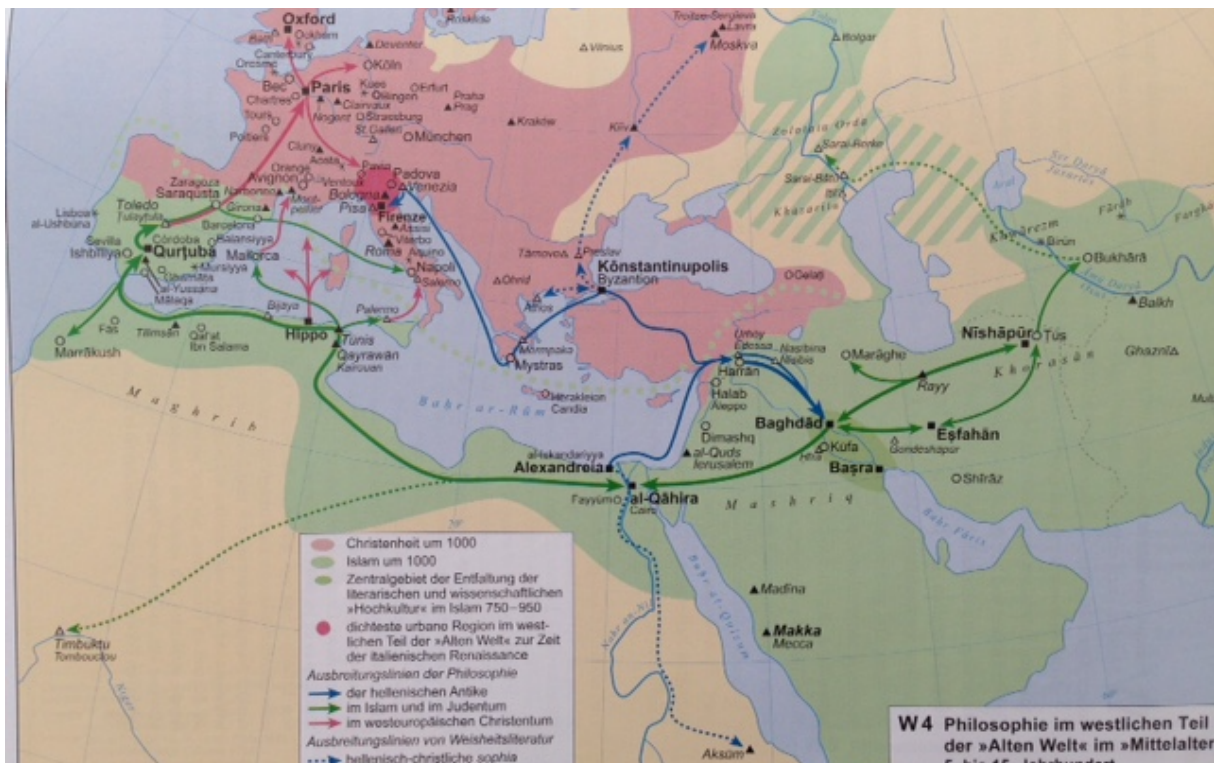
(1) Statisch / 'negatief':

- nagenoeg geen economische ontwikkelingen
- nauwelijks medische vooruitgang (> ziektes, epidemieën etc.)
- algeheel levensgevoel v.d. 'angst'
- Inquisitie, kruistochten, heksenprocessen
- zoeken naar politiek evenwicht tussen kerkelijke macht (Paus) en wereldlijke macht (keizer, vorsten)
- 'peregrinatio in terra'

(2) dynamisch / 'positief'

- missionering: 'societas christiana'
- kloosters als cultuurbewaarders
- karolingische hervormingen: ontstaan van de klooster- en kathedraalscholen
- vertaalscholen op Iberisch schiereiland (Toledo, Cordoba)
- ontstaan van de universiteiten;
- ontwikkelingen in logica, natuurfilosofie en theologie
- enkele baanbrekende technische uitvindingen

Denkwegen in de Middeleeuwen:

Aan de hand van deze markante keerpunten en de ontwikkelingen die erop volgen wordt **het jaar 500 n. Chr. over het algemeen als de overgang van de oudheid naar de Middeleeuwen aangeduid.**

Politieke en juridische ingrepen kunnen in dit kader weliswaar vrij abrupte cesuren markeren, maar de denkrichtingen en levensstijlen van mensen blijven daarentegen vaak nog lange tijd geworteld in de tradities en gewoontes. Voor een “filosofie van de Middeleeuwen” betekent dit dan ook dat met deze overgang geen volledige breuk of een opzettelijk verlies van de tradities en methodes van het denken inzet. Integendeel, het zijn juist een tweetal filosofische scholen die in de late oudheid tot bloei waren gekomen en in het denken en de denkers van de Middeleeuwen een blijvende invloed zullen uitoefenen: **de Stoa en het Neoplatonisme.**